

سفرنامه

سفرنامه ناصر خسرو

بر پایه کهن‌ترین نسخه موجود

در کتابخانه لکهنو

به کوشش

محمد رضا توکلی صابری

سفرنامه ناصر خسرو

بر پایه کهن‌ترین نسخه موجود
در کتابخانه لکنو

به کوشش
محمد رضا توکلی صابری

۱۳۹۹

سرشناسه: ناصر خسرو، ۳۹۴ - ۴۸۱ق. Naser Khusraw
عنوان و نام پدیدآور: سفرنامه ناصر خسرو / به کوشش محمدرضا توکلی صابری.
مشخصات نشر: تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری: سیزده، ۵۹۲ ص.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۳۶-۸۰۷-۰
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
موضوع: ناصر خسرو، ۳۹۴ - ۴۸۱ق. -- سفرها
موضوع: نثر فارسی -- قرن ۵ ق.
موضوع: Persian prose literature -- 11th century
موضوع: ایران -- میر و سیاحت -- قرن ۵ ق.
موضوع: Iran -- Description and Travel -- *11th century
موضوع: مصر -- میر و سیاحت
موضوع: Egypt -- Description and travel
موضوع: حجاز (عربستان سعودی) -- میر و سیاحت
موضوع: Hejaz (Saudi Arabia) -- Description and travel
شناسه افزوده: توکلی صابری، محمدرضا، ۱۳۲۵ -
شناسه افزوده: Tavakoli Saberī, Mohamadrezā
رده‌بندی کنگره: DSR۷۷۴/۵/۲۷س ۱۳۹۷
رده‌بندی دیوئی: ۹۵۵/۰۵۰۴۲
شماره کتابشناسی ملی: ۵۶۰۳۷۶۱

سفرنامه ناصر خسرو

بر پایه کهن‌ترین نسخه موجود
در کتابخانه لکهنو

به کوشش محمدرضا توکلی صابری

چاپ نخست: ۱۳۹۹

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

حروفچینی و آماده‌سازی: انتشارات علمی و فرهنگی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیبه

حق چاپ محفوظ است.

انتشارات
علمی و فرهنگی

اداره مرکزی و مرکز پخش: خیابان نلسون ماندلا (افریقا)، چهارراه حقانی (جهان کودک)، کوچه

کمان، پلاک ۲۵؛ کدپستی: ۱۵۱۸۷۳۳۱۳؛ صندوق پستی: ۹۶۴۷ - ۱۵۸۷۵؛ تلفن اداره مرکزی:

۷۰-۸۸۷۷۴۵۶۹؛ فکس: ۸۸۷۷۴۵۷۲؛ تلفن مرکز پخش: ۸۸۸۸۰۱۵۲؛ فکس: ۸۸۸۸۰۱۵۱

آدرس اینترنتی: www.elmifarahangi.ir info@elmifarahangi.ir

وب‌سایت فروش آنلاین: www.elmifarahangi.com

فروشگاه مرکزی (پرندۀ آبی): خیابان نلسون ماندلا (افریقا)، بین بلوار گلشهر و ناهید، کوچه کلفام،

پلاک ۷۲؛ تلفن: ۳-۲۲۰۲۴۱۴۰

فروشگاه یک: خیابان انقلاب، روبه‌روی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ۱۶-۶۶۹۶۳۸۱۵ و ۶۶۴۰۰۷۸۶

فروشگاه دو: میدان هفت‌تیر، خیابان کریمخان زند، بین قائم مقام فراهانی و خردمند، پلاک ۱۳؛

تلفن: ۷-۸۸۳۴۳۸۰۶

این کوشش تقدیم می شود به پیشگاه ابومعین
ناصر بن خسرو قبادیانی مروزی که به این سفر
رفت و این کتاب را نوشت. امید که مقبولش افتد.
محمد رضا توکلی صابری

فهرست مطالب

سختن نویسنده.....	یازده
درآمد.....	۱
دیباچه: نسخه‌های خطی و چاپی سفرنامه ناصر خسرو و ترجمه‌های آن.....	۳
کهن‌ترین نسخه سفرنامه.....	۱۱
ترجمه‌های سفرنامه ناصر خسرو.....	۱۷
ترجمه انگلیسی.....	۱۷
ترجمه فرانسه.....	۱۹
ترجمه عربی.....	۱۹
مشخصات کلی شش نسخه سفرنامه.....	۲۰
بعضی تفاوت‌ها و تشابه‌های نسخه‌ها.....	۲۳
تغییرات نابجا و غیر منطقی در متن.....	۲۴
تغییرات بجا و لازم و منطقی در متن.....	۲۸
تغییرات اشتباه و غیر منطقی در متن.....	۳۰
نمودار تبارنامه نسخه‌های سفرنامه.....	۳۶
نه نسل فاصله زمانی و نه بار نسخه برداری.....	۳۸

۴۵	زندگی نامه ناصر خسرو از زبان ناصر خسرو
۴۶	تولد و جوانی ناصر خسرو
۵۱	سیما و اندام ناصر خسرو
۵۳	تحصیلات ناصر خسرو
۵۹	زندگی ناصر خسرو تا پیش از دیدن رؤیا
۶۱	انقلاب روحی
۶۲	سفر حج
۶۴	اقامت در مصر
۷۰	دعوت آشکار و تبلیغ
۷۴	فرار به یمگان و زندگی در تبعید
۸۰	شکایت از روزگار و حسرت از تغییر اوضاع و احوال
۸۱	جهانبینی
۸۳	فلسفه و کلام
۸۵	سیاست
۹۱	اعتقادات دینی
۹۳	مذهب
۹۸	شعر و شاعری
۱۱۰	پایان زندگی در یمگان
۱۱۳	آثار ناصر خسرو
۱۱۳	۱. سفرنامه
۱۲۵	۲. دیوان اشعار
۱۲۵	۳. زادالمسافرین
۱۲۶	۴. روشنایی نامه منظوم
۱۲۷	۵. روشنایی نامه منثور
۱۲۷	۶. سعادت نامه
۱۲۷	۷. وجه دین

۸. جامع الحکمتین ۱۲۸
۹. گشایش و رهایش ۱۲۹
۱۰. غرایب الحساب و عجایب الحُساب ۱۲۹
۱۱. خوان الاخوان ۱۳۰
۱۲. بستان العقول ۱۳۰
۱۳. مصباح و مفتاح ۱۳۰
۱۴. دلیل المتحیرین ۱۳۱
- کتاب‌های دیگری که نسخه‌ای از آن‌ها در دست نیست ۱۳۱
- کتاب‌های دیگر ۱۳۲
- چند نکته درباره تصحیح سفرنامه ناصر خسرو ۱۳۳
- متن سفرنامه ناصر خسرو ۱۳۵
- واژه‌نامه ۳۶۱
- واژه‌ها و عبارات‌های عربی ۴۲۵
- آیات قرآنی ۴۲۷
- نام‌ها و جای‌ها ۴۲۹
- منابع ۵۶۳
- نمایه ۵۶۹

سخن نویسنده

هجده سال پیش هنگامی که برای اولین بار سفرنامه ناصرخسرو قبادیانی را در دست گرفتم و شروع به خواندن آن کردم و با استفاده از فرهنگ‌های فارسی سعی کردم معانی آن را دریابم، هیچ‌گاه فکر نمی‌کردم روزی به قدیمی‌ترین نسخه خطی این کتاب دسترسی یابم و جرئت تصحیح و شرح آن را پیدا کنم. اما روزگار را رسم عجیبی است. چنین بوده و چنین خواهد بود. این کوشش و جرئت، ناشی از علاقه زیاد نویسنده به این مرد برجسته علم و ادب و فلسفه پارسی است..

نخست، نویسنده خود را دارای بضاعت کافی برای چنین کاری نمی‌دید. ولی پنج عامل باعث شد با دلی ترسان و قلمی لرزان به این کار دست بزند:

۱. به دست آوردن قدیمی‌ترین نسخه سفرنامه، نسخه لکهنو، که ۲۸۸ سال قدیمی‌تر از نسخه مورد استفاده شارل شفر (نسخه پاریس)، و منبع همه سفرنامه‌های موجود است. علاوه بر آن از دو نسخه دیگر استفاده کرده است که یکی از آن‌ها نسخه کتابخانه بریتانیا، ۱۹۲ سال قدیمی‌تر از نسخه پاریس است و دیگری نسخه چاپ سنگی است، چاپ دهلی، که یک سال پس از انتشار تصحیح نسخه پاریس توسط شارل شفر، به دست خواجه محمد الطاف حسین ویرایش و با مقدمه‌ای در دهلی منتشر شده

و دومین نسخه چاپی سفرنامه پس از تصحیح شفر است و از نسخه شارل شفر اعتبار بیشتری دارد. هیچ یک از تصحیح‌کنندگان سفرنامه تاکنون از این سه نسخه استفاده نکرده‌اند.

۲. نویسنده، سفرنامه در دست، مسیر سفر ناصر خسرو را رفته و از کشورها، شهرها، روستاها، دروازه‌ها، بازارها، مسجدها، کلیساها، آرامگاه‌ها، چشمه‌ها، نیل‌سنج‌ها، آبشارها، دژها، قلعه‌ها، مزارها و گورستان‌هایی که در سفرنامه سخنی درباره آن‌ها آمده است بازدید کرده، محل بعضی از شهرها و دیه‌ها را که نامشان عوض شده و یا به اشتباه آن‌ها را نابود شده می‌دانستند، یافته و بعضی عبارات و مجهولات متن سفرنامه را در مورد موقعیت شهرها، مکان‌ها و رویدادها روشن کرده است. علاوه بر آن بارها خواندن متن سفرنامه در همان محلی که ناصر خسرو آنجا را توصیف کرده و نیز خواندن اشعار و دیگر کتاب‌های او، نویسنده را یاری داده تا حدی زبان او را درک کند.

۳. از زمان ویرایش سفرنامه به کوشش دکتر محمد دبیرسیاکی در سال ۱۳۵۴ هجری شمسی، حدود ۴۳ سال گذشته است. در این مدت اطلاعات زیادی در مورد ناصر خسرو به دست آمده است که از برخی مطالب سفرنامه رمزگشایی می‌کند.

۴. ابداع اینترنت و گوگل، دسترسی به بسیاری از کتابخانه‌ها و منابع اطلاعاتی را آسان کرده و گنجینه‌ای عظیم را در زیر انگشتان هر پژوهشگر گذاشته که در اختیار پژوهشگران پیشین نبوده است.

۵. هیچ‌یک از مصححان سفرنامه از منابع خارجی و ترجمه‌های سفرنامه به زبان‌های فرانسه، انگلیسی و عربی استفاده نکرده‌اند. این ترجمه‌ها، به‌ویژه ترجمه انگلیسی گای لسترنج در مورد شام و فلسطین و ترجمه عربی دکتر یحیی خشاب در مورد کشورهای عربی مسیر ناصر خسرو، بعضی از نکات مبهم و دشوار سفرنامه را روشن می‌کند.

مجموعه این پنج عامل و علاقه شخصی نویسنده به ناصر خسرو، او را به فکر انداخت تا بخت خویش را در این راه بیازماید و با احتیاط به کند و کاو

پردازد و امکان تصحیح و شرح و توضیح سفرنامه را بررسی کند. پس از مدتی دریغش آمد یادداشت‌ها و یافته‌های خود را دربارهٔ این بزرگ‌مرد در زیر گرد و غبار کتابخانهٔ خویش پنهان سازد. سرانجام مصمم شد این یادداشت‌ها را تنظیم کند و در اختیار دیگران بگذارد. این کتاب حاصل آن کوشش‌ها است.

امید که خوانندگان بر کارش خرده بگیرند و غفلت‌ها، کاستی‌ها و نادرستی‌های این متن را بر او نبخشایند و اطلاع دهند تا کتابی بهتر فراهم آید و روان ناصر خسرو شاد شود. این کتاب آخرین متن تصحیح‌شدهٔ سفرنامه نیست و نخواهد بود. نویسنده امیدوار است که نسخه‌های قدیمی‌تری از سفرنامه‌های موجود یافته شود و متن‌هایی دقیق‌تر از این متن فراهم آید تا سرانجام به نسخه‌ای نزدیک‌تر به آنچه که ناصر خسرو نوشته و دلخواه اوست برسیم. یافتن نسخه‌ای کهن‌تر از نسخه‌های مورد استفاده در این کتاب آرزویی ناممکن نیست. پس جست‌وجوی این نسخه همچنان ادامه خواهد یافت.

این کوشش چندین ساله به یاری خانم زهرا سینایی (راحیل) ممکن شده است که در اینجا از ایشان سپاسگزاری می‌کنم. حوصله، دقت و پیگیری بی‌نظیر و خستگی‌ناپذیر ایشان در تایپ و غلط‌گیری این کتاب و نیز یافتن بعضی منابع و مراجع و ویرایش تصاویر و نقشه‌های این کتاب قابل ستایش است و بدون یاری ایشان شاید این یادداشت‌ها به این زودی کتاب نمی‌شد. بخش واژه‌نامه و نام‌ها و جای‌ها نیز به کمک ایشان تهیه شده است، اما مسئولیت هر اشتباه و نادرستی به عهدهٔ من است. همچنین از خانم زهرا داوری، زهرا یازرلو، حمیده ساکت تبار و آقای جعفر راثی تهرانی در انتشارات علمی و فرهنگی که در چهار سال گذشته بر روی این کتاب کار کردند تا آن را به مرحلهٔ انتشار برسانند، تشکر می‌کنم. در پایان از آقای هانی مظفرنیا که بعضی منابع را برای این جانب تهیه کرده‌اند نیز سپاسگزارم.

محمد رضا توکلی صابری

پاییز ۱۳۹۷

درآمد

ناصرخسرو قبادیانی یکی از بلندقامتان تاریخ ادبیات ایران است. دیگری ابوالقاسم فردوسی است. هردو خراسانی و هم عصر بودند. هردو زندگی خود را وقف ترویج فرهنگ و زبان پارسی کرده و گنجینه زبان فارسی را غنی تر ساختند. فردوسی در زنده نگهداشتن اسطوره‌ها و شخصیت‌های تاریخی و واژگان حماسی فارسی کوشید و ناصرخسرو در زنده نگهداشتن واژه‌های ادبی، فلسفی، علمی و محاوره‌ای. هردو مبلغ یک مذهب و عقیده سیاسی بودند که برخلاف دستگاه دینی و سیاسی حاکم بود. دیدگاه سیاسی هردو ضد خلافت اعراب بود و خلیفه زمان خود را به رسمیت نشناختند. هردو به ایرانی بودن خود افتخار می کردند و مهر ایران را به دل داشتند. هردو دل خوشی از ترکان و اعراب نداشتند و آن‌ها را به شکل‌های مختلفی هجو کردند. هردو با اساطیر ایرانی آشنا بودند و در آثار خود آن‌ها را می ستودند. هردو دوستدار خاندان پیامبر اسلام (ص) بودند. هردو به تشیع گرایش داشتند. هردو تا سالخوردگی در برابر قدرت‌های حاکم در زمان خود ایستادند و در برابر آن‌ها کمر خم نکرده و صادقانه مبارزه کردند. هردو عمری دراز کردند و هردو در تنهایی و تنگدستی با دلی شکسته از دنیا رفتند. هردو کاری نو کردند که تا پیش از آن کسی

دست به آن زده بود و اثری جاودان از خود به جای گذاشتند. کار نوین ناصر خسرو، به جز کتاب‌های فلسفی‌اش که به زبان فارسی نوشته است، سفرنامه حج اوست که در طی حدود هفت سال سفر و دیدار از ۱۳۴ شهر و روستا نوشته است. او نخستین کس در جهان است که سفرنامه حج (رحلة الحج) نوشته است و سنت جدیدی را در سفرنامه‌نویسی ایجاد کرده است. کار نوین فردوسی سرودن داستان اساطیر ایرانی و تاریخ ایران به زبان فارسی بود؛ آن هم در زمانی که نزدیک بود ایران نیز به یک کشور عرب زبان تبدیل شود. هردو در شکل بخشیدن به هویت ایرانی و شیعی پس از اسلام و استقلال فرهنگی ایران نقش مهمی داشتند. هردو لقب حکیم گرفتند و هردو شاعرانی خردگرا بودند. ناصر خسرو حکیمی شاعر بود و فردوسی شاعری حکیم. فقط یک تفاوت داشتند: ناصر خسرو در جستجوی حقیقت و کسب دانش به سفرهای خطرناکی دست زد؛ فردوسی این کار را نکرد.

دیباجه

نسخه‌های خطی و چاپی سفرنامه ناصر خسرو و ترجمه‌های آن

قدیمی‌ترین نسخه‌های شناخته شده سفرنامه ناصر خسرو منحصر به دو نسخه‌ای است که در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود. یک نسخه به خط نستعلیق، که ۱۹۷ صفحه است و هر صفحه آن ده سطر دارد و در قطع کوچک است. این نسخه در سال ۱۲۹۴ هجری قمری، برابر با سال ۱۸۷۷ میلادی، نوشته شده است. نسخه دیگر نیز به خط نستعلیق نوشته شده، ۱۶۱ صفحه دارد و هر صفحه شامل ۱۸ سطر و در قطع وزیری است. این نسخه در سال ۱۲۹۲ هجری قمری، برابر با سال ۱۸۷۴ میلادی، از روی نسخه‌ای رونویسی شده است که در سال ۱۲۰۷ هجری قمری، برابر با سال ۱۷۹۲ میلادی، نوشته شده است. تمام صفحات این نسخه پر از غلط‌های املایی و انشایی است و کسی که به احتمال زیاد خود شارل شفر بوده، در حاشیه کتاب تصحیحات خود را اعمال کرده است. این نسخه مهر شفر را دارد و تنها نسخه‌ای است که در آن نام شهر «خاتون» در فلسطین، به درستی، به «لاترون» تصحیح شده است.

۱. خاورشناس فرانسوی، شارل شفر، از روی دو نسخه فوق، ترجمه سفرنامه را با مقدمه ۵۸ صفحه‌ای و پاورقی‌های مفصل همراه با نمایه و پیوست در سال ۱۸۸۱ میلادی، برابر با سال ۱۲۹۸ هجری قمری، در ۳۴۸ صفحه به زبان فرانسوی همراه با متن فارسی در ۹۷ صفحه (بدون هیچ گونه توضیح و یا اضافات فارسی) منتشر ساخت. نسخه تصحیح شده شفر قدیمی‌ترین نسخه چاپ شده است و به علت اینکه وی فارسی زبان نبوده و متعلق به فرهنگ دیگری است، دارای کاستی‌هایی است.

چاپ‌های دیگر سفرنامه عبارت‌اند از:

۲. چاپ (سنگی) دهلی که همراه با مقدمه‌ای به قلم خواجه الطاف حسین حالی، شاعر اردو زبان، در سال ۱۲۹۹ هجری قمری، برابر با سال ۱۸۸۲ میلادی، منتشر شده است. متن کتاب به خط نستعلیق و به خط

صفحه اول سفرنامه چاپ دهلی

محمد یعقوب علی است و در حاشیه و بین سطرهای آن، توضیحاتی در مورد معانی واژه‌ها و مکان‌ها داده است که اطلاعات تازه‌ای به دست می‌دهد. بعضی کلمات نیز اعراب گذاری شده است که خواندن متن را دقیق‌تر می‌سازد. سیدحسن، رئیس بخش فارسی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پتنه هند، مقاله‌ای در معرفی این کتاب نوشته و گفته است این نسخه در کتابخانه برادر رضاعی جلال‌الدین اکبرشاه (۱۵۴۲ تا ۱۶۰۵ میلادی) فرمانروای مغول هندوستان وجود داشته و مقدمه الطاف حسین حالی عنوان قدیمی‌ترین مقدمه بر سفرنامه است. او مقاله خود را همراه با مقدمه الطاف حسین حالی در سال ۱۳۳۲ هجری شمسی در مجله فرهنگ ایران زمین منتشر ساخته است.

صفحه آخر سفرنامه چاپ دهلی

در این مقدمه الطاف حسین حالی می گوید: «در سال هزار و هشتصد و هشتاد و یک مسیحی چارلس شیفر نام، یکی از افاضل اروپا به توسط بعضی از شناختگان دولت انگلیس آن نسخه را از آنجا طلب داشته و در لغت فرانسه ترجمه کرده، اصل و ترجمه هر دو را در محروسه پاریس، دارالملک فرانسه، طبع ساخته است.» سپس در حاشیه همین صفحه می گوید: «این نسخه در عهد جلال الدین محمد اکبر پادشاه به کتابت درآمده و مدتی در کتابخانه خان اعظم میرزا عزیز کولکلتاش محفوظ مانده که یک جا در حاشیه تصحیح خودش ثبت فرموده است و آن متعلق به تجدید هیئت مسجد نبوی است که در سنه ۱۰۰۶ هجری واقع شده است.» به این ترتیب معلوم می شود که هر دو نسخه پاریس از روی همین نسخه لکنهو رونویسی شده است. دست کم قطعی است که نسخه سال ۱۷۹۲ میلادی از روی نسخه لکنهو رونوشت برداری شده است، زیرا محمد امجد کاتبی که در سال ۱۸۷۴ میلادی از آن رونویسی کرده، نام کاتب نسخه لکنهو، یعنی «منازل فتوحی»، را پیش از نام خودش آورده است. علاوه بر آن شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو نسخه، در مقایسه با نسخه‌های دیگر، بسیار کم و به هم نزدیک است.

در هر حال، نسخه چاپ دهلی به خاطر پارسی زبان بودن مصحح نسبت به نسخه پاریس، اشتباهات کمتری دارد و پس از متن نسخه لکنهو و بریتانیا، بهترین متن سفرنامه است. به ویژه آن که توضیحات و معانی واژه‌ها، که گاهی معادل‌های هندی و اردویی آن‌ها را آورده است، بر اهمیت آن می‌افزاید، زیرا معانی فارسی بعضی از واژه‌ها با آنچه در فرهنگ‌های فارسی آمده است تفاوت دارد و بیشتر با معانی مورد نظر در سفرنامه تطابق دارد. به علت خط نسخ و نقطه‌گذاری، خواندن این متن نیز آسان‌تر است. دکتر دبیرسیاقی در مقدمه کتابش از وجود این نسخه اطلاع داده است، ولی او و مصححان دیگر سفرنامه از این نسخه استفاده نکرده‌اند. می‌توان این نسخه

را پس از نسخه بریتانیا معتبرترین نسخه دانست. الطاف حسین حالی در مقدمه خود بر این سفرنامه، نظرش را در مورد نسخه پاریس چنین می نویسد: «درین روزها چارلس شیفر نام، یکی از افاضل اروپا، احوال ناصر خسرو را در لغت فرانسه با بسطی هرچه تمامتر نوشته است، اما بسبب اجنبیت زبان فرانسه کلیتاً نمی توان گفت که چقدر از عهده تحقیق بیرون آمده و تا کجا داد تنقید داده است.»

۳. نسخه کتابخانه گنج بخش در پاکستان به تاریخ ۱۲۹۶ هجری قمری و به خط نستعلیق مایل به نسخ که کاتب آن فیض الله بن میر احمد خان است. این کتاب شامل ۱۲۲ صفحه است که از صفحه ۱۱۶ تا پایان کتاب حاوی سرگذشت ناصر خسرو است و مؤلف نسب ناصر خسرو را به امام رضا (ع) می رساند. این زندگینامه به زبان اول شخص است و به نظر می رسد از روی زندگینامه خودنوشت ناصر خسرو، که مجعول است، خلاصه شده است چون بسیار شبیه به آن است و بعضی از عبارات آن را دارد. این نسخه هنگام مراحل پایانی چاپ این کتاب به دست نویسنده رسید و فرصت بررسی مفصل آن حاصل نشد.

۴. چاپ بمبئی، که در سال ۱۳۰۹ هجری قمری از روی نسخه های پاریس و به شیوه چاپ سنگی منتشر شده است.

۵. چاپ سنگی تهران که در سال ۱۳۱۲ هجری قمری همراه با دیوان ناصر خسرو در ۸۲ صفحه در قطع وزیری با عنوان «سفرنامه جناب حکیم ناصر خسرو علوی به طرف مغرب زمین» توسط زین العابدین الشریف الصفوی بن فتحعلی بن عبدالکریم النحوی» منتشر شده است.

۶. چاپ دیگری از سفرنامه بار دیگر در سال ۱۳۱۲ هجری قمری در ۲۶۲ صفحه در قطع رقعی و با عنوان «سیاحت نامه مغربی ناصر خسرو علوی ره» و با مهر زین العابدین الشریف الحسینی منتشر شده است.

۷. محمود غنی زاده تصحیح دیگری از سفرنامه را توسط چاپخانه

کاویانی همراه با مثنوی روشنائی نامه و سعادت نامه در سال ۱۳۴۰ هجری قمری در برلین منتشر کرده و سپس بار دیگر در سال ۱۳۴۱ هجری قمری همراه با شرحی در مورد زندگانی ناصر خسرو و فهرستی از نام اشخاص و مکان‌ها در قطع وزیری منتشر کرده است. در این نسخه موارد اختلاف این نسخه با تصحیح شفر در پاورقی آورده شده است. غنی زاده در مقدمه سفرنامه می نویسد نسخه پاریس «بواسطه مغلوب بودن اصل نسخ خطی و دیگر بواسطه عدم تعمق کافی و گاهی تصرفات علی العمیا که ناشی از عدم اطلاع کافی ناشر به زبان فارسی است، خالی از اغلاط و اشتباهات و تصحیحات و تحریفات نیست.» تصحیح غنی زاده بر اساس نسخه چاپ شده شفر و یکی از نسخه‌های موجود در کتابخانه پاریس است که به گفته غنی زاده توسط یکی از «فضلاهی ایرانی که چندی پیش در پاریس اقامت داشته» تهیه شده و به چاپخانه کاویانی سپرده شده بود و اینکه نسخه این شخص به مراتب از چاپ پاریس صحیح تر است که «تصحیفات و تحریفاتی» دارد. عجیب است که غنی زاده نام این مرد فاضل را نمی برد و چیزی در مورد نقش خود در تصحیح کتاب جز افزودن فهرست نام اشخاص و مکان‌ها نمی گوید. با این حال، این کتاب نام غنی زاده را بر خود دارد. با توجه به مقدمه کتاب «وجه دین» که به امضای ت. ارانی است، بعید نیست که این شخص فاضل کسی جز دکتر تقی ارانی نباشد. غنی زاده کمتر از دیگران در متن تغییر ایجاد کرده است و هر جایی را که درباره آن مردد بوده است، به همان حال گذاشته است و یا در پاورقی در مورد آن توضیح داده است.

۸. دکتر محمد دبیرسیاقی در سال ۱۳۳۵ هجری شمسی چاپ دیگری از سفرنامه را بر اساس چاپ شفر، چاپ بمبئی، نسخه چاپ اول تهران و تصحیح غنی زاده همراه با فهرست نام‌های کسان، جای‌ها و واژه نامه در قطع وزیری منتشر کرد. سپس در سال‌های ۱۳۴۱ و ۱۳۴۴ هجری شمسی

این کتاب با تغییرات و اضافاتی تجدید چاپ شد. این تصحیح بر اساس نسخه پاریس، چاپ تهران و تصحیح غنی زاده است و موارد اختلاف آن‌ها در پاورقی آمده است.

دکتر دبیرسیاقی سپس در سال ۱۳۵۴ هجری شمسی ویرایش بهتری را منتشر کرد که بیشتر بر مبنای نسخه‌های چاپ پاریس و تصحیح غنی زاده بود و موارد تصحیحات چاپ تهران را به پاورقی منتقل کرد، زیرا به درستی دریافته بود که متن چاپ تهران اعتباری ندارد، زیرا تصحیح بر پایه تصحیح قیاسی و نه متن نسخه‌های خطی بوده است. با این حال دکتر دبیرسیاقی در بعضی موارد متن چاپ تهران را ترجیح داده است. بخش عمده پاورقی را ثبت شکل‌های گوناگون یک واژه در نسخه‌های مختلف تشکیل می‌دهد که برای خواننده معمولی فایده‌ای ندارد و بیشتر به کار نسخه‌شناسان و تصحیح‌کنندگان سفرنامه می‌آید. در این چاپ فهرست نام‌های کسان، جای‌ها، نسبت‌ها و قبیله‌ها، کتاب‌ها و فهرست لغات و ترکیبات مفصل‌تر شده و بخشی را با عنوان تعلیقات به آن افزوده است که در آن به شرح و توضیح بعضی مطالب متن کتاب پرداخته است. این بهترین متنی است که تاکنون از سفرنامه منتشر شده است. با این حال دارای کاستی‌های بسیاری است، زیرا تغییرات ایجاد شده در چند جای متن، و نیز بعضی از پاورقی‌ها در توضیح متن، معنی مخالف متن اصلی را ارائه می‌دهد. در جاهایی متن را به روش قیاسی و در جاهایی برحسب گمان تغییر داده است. اطلاعات ارائه شده در بخش نام‌های کسان، بسیار کهنه و قدیمی و غیر قابل اعتماد است، به‌ویژه اطلاعات جغرافیایی که از متون جغرافی دانان قدیمی نقل شده و نیاز خواننده امروزی را برآورده نمی‌کند، مانند ارائه فاصله بین شهرها برحسب گز و کاروانسرا و منزل. در حالی که اگر نمی‌توانست مسافت‌ها را برحسب کیلومتر ذکر کند، می‌توانست مانند ناصرخسرو برحسب فرسنگ ارائه کند. ما در بخش

مقایسه نسخه‌های خطی و چاپی به این موارد خواهیم پرداخت.

۹. خلاصه‌ای از سفرنامه در ۳۱ صفحه توسط دکتر ناتل خانلری و دکتر ذبیح الله صفا بدون ذکر تاریخ توسط انتشارات امیرکبیر در مجموعه «شاهکارهای ادبیات فارسی» در قطع رقعی با توضیح معنی بعضی واژه‌ها و جملات منتشر شده است و پس از آن هم به دفعات زیادی تجدید چاپ شده است. اولین چاپ آن بدون تاریخ است و بر اساس تاریخ هدیه آن به دانشگاه تهران که سال ۱۳۳۸ هجری شمسی است احتمالاً باید در همین سال منتشر شده باشد. این استادان نسخه‌های مورد استفاده خود را در کتاب ذکر نکرده‌اند. این متن چون برای دانش آموزان و دانشجویان تهیه شده و خلاصه‌ای از سفرنامه است، قابل استناد نیست.

۱۰. دکتر نادر وزین پور نیز تصحیح دیگری از سفرنامه را همراه با یک مقدمه مختصر و واژه‌نامه و نام‌های کسان و جای‌ها در سال ۱۳۵۰ هجری شمسی توسط شرکت سهامی کتاب‌های جیبی و با همکاری انتشارات فرانکلین منتشر کرده است. در فهرست منابع این کتاب نام نسخه‌های مختلف سفرنامه نیامده و مصحح فقط به ذکر «نسخ چاپی سفرنامه ناصر خسرو» اکتفا کرده است. اما با توجه به متن و مطابقت آن با سایر نسخه‌های سفرنامه به نظر می‌رسد که ایشان از تصحیح غنی زاده و دکتر دبیرسیاقی و چاپ تهران استفاده کرده است. منتها استفاده ایشان از چاپ تهران بیشتر از تصحیح دکتر دبیرسیاقی است. این تصحیح هم یک تصحیح جدی نیست.

باید بیفزاییم که چند نسخه خطی دیگر در کتابخانه‌های ایران و جهان وجود دارد که همه آن‌ها در حدود سالهای ۱۲۰۰ تا ۱۳۰۰ هجری قمری رونوشت برداری شده‌اند و به علل مختلف اعتبار نسخه‌های پیش از خود را ندارند. در چند دهه اخیر هم تصحیح‌های دیگری از سفرنامه تهیه شده است که رونوشتی از متن‌های فوق است و بنابراین آن‌ها را در این فهرست

نیاوردیم. اکنون به بررسی مقایسه سفرنامه‌های فوق و نکات ضعف و قوت آن‌ها می‌پردازیم.

کهن‌ترین نسخه سفرنامه

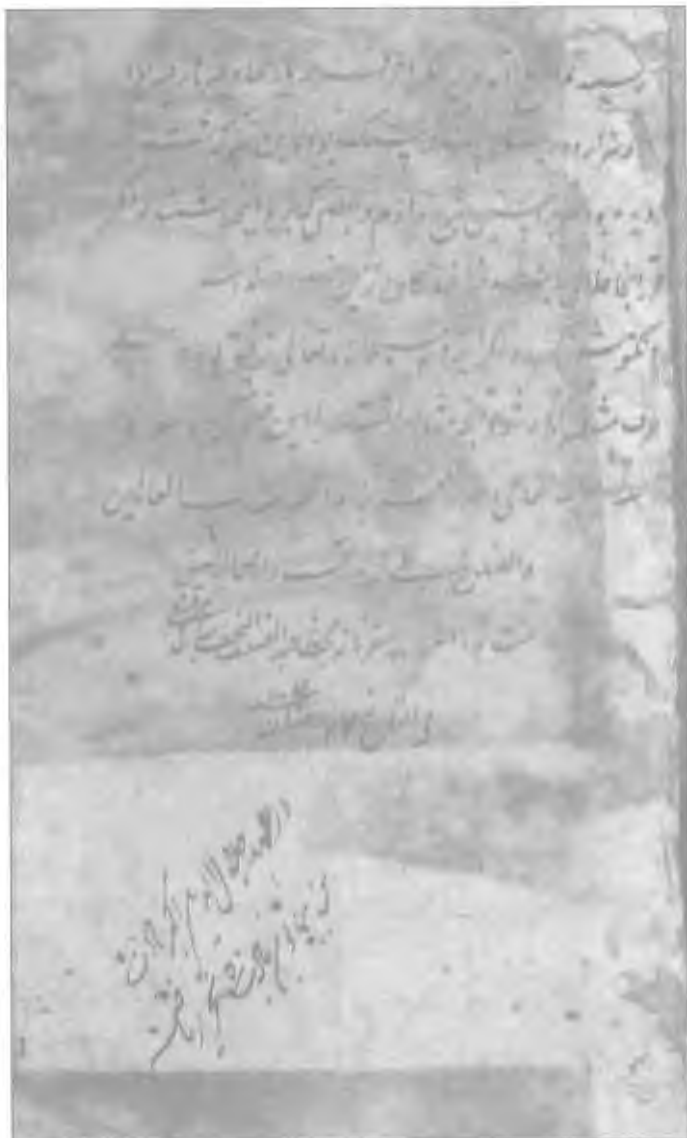
همه سفرنامه‌های موجود و ترجمه‌های آن‌ها دارای کاستی‌هایی است که از نبودن یک نسخه بی‌غلط‌تر یا قدیمی‌تر و یا به کار نگرفتن یک شیوه یکسان و نظام‌مند و مستند ناشی می‌شود. در تصحیح چنین کتاب مهمی تا حد امکان باید از روش قیاسی دوری جست، و به آسانی واژه‌ها را تغییر نداد. بلکه باید تا کشف نسخه‌ای بهتر آن‌ها را بر جای گذارد. اکنون می‌خواهیم دو نسخه از کهن‌ترین نسخه‌های سفرنامه ناصر خسرو را معرفی کنیم:

۱. نسخه‌ای که در مدرسه «ندوة العلماء» در شهر لکنهو نگهداری می‌شود (نسخه لکنهو). این نسخه تاریخ ۲۷ رمضان سال ۱۰۰۶ هجری قمری، برابر با سال ۱۵۷۵ میلادی را دارد و کاتب آن مبارک قنوجی است. این کتاب شامل ۱۸۰ صفحه ۱۵ سطری و در اندازه ۱۲/۵ در ۲۱/۵ سانتی‌متر است. عناوین و بعضی نام‌ها و آیات قرآنی و کلمات عربی در آن با خط سرخ نوشته شده است. بعضی سال‌های هجری قمری در متن کتاب در حاشیه، به عدد نوشته شده است. جاافتادگی کلمات و جملات در این نسخه از همه نسخه‌ها کمتر است. با این حال دو صفحه کامل از کتاب در بخش مربوط به فلسطین و شهرهای آن، جا افتاده است. بعضی غلط‌ها و جاافتادگی‌های آن شبیه نسخه پاریس است اگرچه غلط‌های کمتری از نسخه پاریس دارد. صفحات زیادی از کتاب، به‌ویژه صفحات فرد، در حال پوسیدگی و خوردگی است. نویسنده یک نسخه الکترونیک از آن را تهیه کرده است. در صفحه پیش از صفحه اول عبارت مختلفی نوشته شده است، از جمله: «حکیم مزبور در سنه ۴۸۱ هجری وفات یافته».

صفحة اول سفرنامه نسخه لکنهو

صفحة آخر سفرنامه نسخه لکنهو

۲. نسخه‌ای که در کتابخانه بریتانیا نگهداری می‌شود (نسخه بریتانیا). این نسخه تاریخ سال ۱۱۰۲ هجری قمری، برابر با ۱۶۹۱ میلادی را دارد و به شماره Add.18418 در موزه بریتانیا نگهداری می‌شده است، اما اکنون به کتابخانه بریتانیا منتقل شده است و نویسنده یک نسخه الکترونیک آن را تهیه کرده و در این تصحیح سفرنامه از آن استفاده کرده است. اولین بار گای لسترنج در پاورقی ترجمه بخش فلسطین و شامات سفرنامه به انگلیسی که در سال ۱۸۹۳ منتشر شد، از وجود این نسخه در موزه بریتانیا خبر داده است.

صفحه اول سفرنامه نسخه بریتانیا

صفحه آخر سفرنامه نسخه بریتانیا

به نظر می‌رسد که در سال‌های حوالی کتابت این نسخه (سال ۱۱۰۲ هجری قمری) که نواده‌های بابرشاه، از فرمانروایان مغول، بر افغانستان حکومت می‌کردند، کوششی برای بزرگداشت ناصرخسرو انجام شده باشد. زیرا سومین مرمت آرامگاه ناصرخسرو، چنانکه بر تیرک‌های چوبی

سقف مزار او نوشته شده است، تاریخ سال ۱۱۰۹ هجری قمری را دارد. چهارمین تعمیر این آرامگاه در شهریور ماه سال ۱۳۹۲ هجری شمسی، هنگام بازدید نویسنده از مزار او، در حال انجام بود و کمی بعد به پایان رسید. این نسخه که بر حسب سال هجری قمری، ۱۹۲ سال از نسخه پاریس قدیمی‌تر است، به خط نستعلیق شکسته نوشته شده و سطرهای آن در یک مستطیل ۱۱ در ۲۱ سانتی‌متری به طور مستقیم و مورب، از چپ به راست و از راست به چپ نوشته شده است. عناوین و بعضی نام‌ها و آیات قرآنی و کلمات عربی همانند نسخه لکنهو با خط سرخ نوشته شده است. در حاشیه کتاب بعضی از نام‌ها و یا کلمات با مداد به انگلیسی نوشته شده که نشان می‌دهد یک فرد آشنا به زبان انگلیسی آن را خوانده است. کاتب، نام این کتاب را در پایان کتاب به اشتباه زادالمسافرین نوشته است. غلط‌های این کتاب بسیار کمتر از نسخه پاریس است و بسیاری از کلمات ناخوانای نسخه پاریس را ندارد. اما این کتاب هم بی‌غلط نیست؛ مثلاً بعضی از نام‌ها، مانند شهر «آسوان» و یا «میافارقین» به غلط چندین بار «آسوار» و «مافارقین» نوشته شده است که البته با مراجعه به منابع گوناگون جغرافیایی قابل اصلاح است. در این نسخه هم یک صفحه کامل در بخش مربوط به بیت المقدس جا افتاده است. علاوه بر آن، در بعضی موارد به علت ناکامل بودن نقطه‌گذاری و به خط شکسته نوشته شدن، خواندن آن مشکل‌تر از نسخه‌های دیگر است که با مراجعه به آن‌ها می‌توان این مشکل را حل کرد. نام نسخه بریتانیا در هیچ‌یک از فهرست‌های کتاب‌های فارسی نیامده است و هیچ‌یک از مصححان سفرنامه نیز به آن اشاره‌ای نداشته‌اند.

نسخه دیگری از سفرنامه نیز به شماره ۱۹۹۱ در کتابخانه موزه بریتانیا بوده که خلاصه‌ای از نسخه مزبور است و از روی نسخه‌ای در کتابخانه نواب ضیاءالدین خان در دهلی در سال ۱۸۵۰ میلادی تهیه شده است. در فهرست کتاب‌های خطی احمد منزوی این کتاب توصیف شده است. گای لسترنج می‌گوید که این نسخه و نسخه دیگر در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود. اکنون فقط این نسخه در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود.

و نسخه قدیمی تر (یعنی نسخه مورد استفاده ما)، اکنون در کتابخانه بریتانیا نگهداری می‌شود.

در تصحیح سفرنامه ناصر خسرو ما نسخه لکنهو را پایه کار قرار دادیم و با استفاده از نسخه کتابخانه بریتانیا و چاپ دهلی و مطابقت با سایر نسخه‌ها این کتاب را فراهم آوردیم. نسخه لکنهو بسیاری از غلط‌ها، بدخوانی‌ها و بدفهمی‌های متن‌های پیشین را آشکار کرد. مهم‌ترین مزیت نسخه لکنهو و بریتانیا، بدون توجه به متن، قدمت آن‌ها است. حدود ۲۸۸ سال تفاوت نسخه لکنهو با نسخه پاریس، تفاوت نه نسل و حدود ۱۹۲ سال تفاوت نسخه بریتانیا با نسخه پاریس، تفاوت شش نسل را نشان می‌دهد. اگر فرض کنیم که در هر نسلی از نسخه لکنهو و بریتانیا فقط یک بار رونویسی شده باشد، از نظر تئوری از روی نسخه لکنهو به ترتیب شش و نه بار رونویسی شده تا به نسخه بریتانیا و پاریس رسیده است. بنابراین احتمال اشتباهات بیشتری در این دو نسخه هست. البته این احتمال وجود دارد که تعداد این رونویسی‌ها کمتر بوده باشد. ولی با توجه به متن این دو نسخه و مقایسه آن‌ها با متن پاریس، این احتمال بسیار جزئی است. مقایسه این دو نسخه با نسخه‌های دیگر برتری این دو نسخه را نشان می‌دهد.

ترجمه‌های سفرنامه ناصر خسرو

در طی ۱۲۸ سال گذشته پس از انتشار متن فارسی و ترجمه فرانسوی سفرنامه توسط شارل شفر، ترجمه‌های متعددی از سفرنامه به زبان‌های مختلف انجام شده است. در اینجا ما فقط به ترجمه سفرنامه به سه زبان انگلیسی، فرانسه و عربی می‌پردازیم که از آن‌ها استفاده کرده‌ایم.

ترجمه انگلیسی

اولین ترجمه انگلیسی بخش مربوط به بیت المقدس را ای. آر. فولر^۱ در سال ۱۸۷۳ میلادی منتشر کرد. این ترجمه، حرکت ناصر خسرو را از رمله